

KIPÇAKÇADA SÜT VE SÜT ÜRÜNLERİ İLE İLGİLİ SÖZVARLIĞI

Ayşe Şeyma FINDIK*

ÖZET

Kıpçakça 13-15. yüzyıllar arasında Karadeniz'in kuzeyinde (bugünkü Rusya, Ukrayna, Kafkaslar), Mısır ve Suriye'de yazı dili olarak kullanılmıştır. Kuzeybatı grubuna mensup olmasına rağmen, 12. yüzyılda Kıpçakların Mısır'a köle olarak gitmelerinden dolayı, Mısır ve Suriye coğrafyasında da yayılma sahası bulmuş ve bu coğrafyada konuşulan dil Memluk Kıpçakçası olarak sınıflandırılmıştır. Birçok eser Arapların Türkçeyi öğrenmelerini kolaylaştırmak amacıyla yazılmıştır. Yazılan eserlerin büyük çoğunluğu sözlük ve gramer kitaplarından oluşmaktadır. Türk kavimlerine hayvancılığın Ön Asya'dan ve Harezmi yoluyla girdiği ve hayvanları evcilleştiren ve geliştiren bölgelerin başında Orta Asya'nın geldiği bilinmektedir. Süt ürünlerinin sözvarlığının Türk boylarında değişiklik göstermesinin sebepleri olarak saklama koşullarının farklı olması, sütün cinsi, sütün diğer malzemelerle oranı, pişme biçimi olarak sayılabilir. Bu çalışmada süt ve süt ürünleriyle ilgili sözvarlığı tarihi Kıpçakça dönemine ait eserler aracılığıyla incelenmiş, tarihi Türk dilleri ve çağdaş Kıpçakçadaki kullanım durumuna bakılmıştır. Karadeniz'in kuzeyinde Latin harfli olarak tüccarlar için yazılmış olan Codex Cumanicus'ta süt ürünleri ile ilgili sözvarlığına rastlanmadığından dolayı çalışma içinde sözlüğün ismi zikredilmemiştir. Çağatayca dönemine ait yalnızca sözlüklere bakılmış olup, sözcüğün edebi eserlerde geçip geçmediği bilgisine yer verilmemiştir. Sözcük hakkında etimoloji sözlüklerinde yer alan görüşler de ayrıca sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kıpçakça, Süt, Süt Ürünleri, Çağdaş Kıpçakça

VOCABULARY ABOUT MILK AND DAIRY PRODUCTS IN QIPCHAK

ABSTRACT

Qipchak language was used as a written language in the north of the Black Sea (today's Russia, Ukraine, the Caucasus), Egypt and Syria between 13th-15th century. Although it is a member of the North-western group, it found a spreading area in Egypt and Syria because Qipchaks went to Egypt as slaves. After that the language which had been spoken in this area was categorized Memluq Qipchak. Many works were written with the aim of making it easier for Arabs to learn Turkish. Most of the written works are dictionaries and grammar books. It is known that livestock farming was entered to the Turkish tribes through Asia Minor and the Harezmi and also Central Asia is one of the major regions that domesticate and develop animals. Different storage conditions, type of milk, ratio of milk with other ingredients, cooking style can be considered as the reasons for the variation in vocabulary of dairy products in Turkish tribes. In this study, the vocabulary related to milk and dairy products was examined through the works of the historical Qipchak period and the historical Turkish languages and the usage situation in modern Qipchak. There is no vocabulary related to dairy products in Codex Cumanicus written in Latin letters for merchants in the north of the Black Sea, so the dictionary name was not mentioned in the study. Only the dictionaries belonging to the Chagatay period were examined and no information was

* Arş. Gör., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e posta: asfindik@fsm.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1090-6354

given whether the word was mentioned in literary works. The opinions in etymology dictionaries about the words were also presented.

Key Words: Qipchak, Milk, Dairy Products, Modern Qipchak

GİRİŞ

Kumanlar ve Kıpçaklar 8. yüzyılda Göktürk Devleti'nde yer alan Türk boylarındandı. Savaşlar ve göçler sonunda Kıpçak adı altında birleşerek, 11. yüzyılda İdil Nehri'ni geçip batıya göç etmişlerdir. 13. yüzyılda Kıpçakların bir kısmı Mısır'a giderek paralı olarak görev yapan askerler olmuşlardır. 1250 yılında Kıpçaklar tarafından kurulan Memluk Devleti'nin çatısı altında Memluk Kıpçakçası ile pek çok eser yazılmıştır. Bu eserler Arap olan halka Türkçeyi öğretme amacıyla yazılmış olup yabancılara Türkçe öğretiminin izleri bu dönemde görülmüştür. Yazılan eserlerin büyük çoğunluğu gramer ve sözlüklerden oluşmaktadır. Bunların dışında at bakımı, okçuluk, fıkıh gibi konularda da eserler verilmiştir. Yazılmış olan sözlüklerden dönemin sözvarlığının oldukça zengin olmasından, kimi kelimelerin sadece bu dönemde görülmesinden dolayı süt ürünleriyle ilgili söz varlığı özellikle Kıpçakça eserlerde taranmıştır ve bu çalışmayı oluşturmuştur.

SÜT VE SÜT ÜRÜNLERİ İLE İLGİLİ SÖZVARLIĞI

1. avuz ~ ağuz “deve ve koyunun ilk sütü” (Toparlı, 2007: 17) **Kıpçak** BM *avuz* “doğumdan sonra deve veya koyunun ilk sütü” 8/3 ; *avuz* “süt fermantasyon mayası” 8/17 (Zajaczkowski, 1958: 9); TZ *avuz* “ilk süt, ağız” 31b/13 (Atalay, 1945: 145); Kİ *ağuz/ovuz* “koyun ve emsalinin doğurduğu zaman ilk sütünden yapılan yoğurt” 17 (Caferoğlu, 1931: 2)

Tarihi: KökT.-, Uyg.-, MK *ağuj* “ağız, inek veya koyun doğurduktan sonra ilk gelen süt” (DLT I, 55-9), Tefsir *oğuz igi* “göğüs iltihabı” (Usta, 2002: 199), Harezmi ME-, NF-, KE- , Çağ. Seng. *ağuz* 44r/9; Courteille *ağuz* “çocuk doğurduktan sonra gelen ilk süt” 26

Clauson, *ağuj/ağuz* için “doğumdan sonra inek ya da benzeri hayvanların memelerinde hızlıca oluşan süt, doğumdan sonra oluşan ilk süt” anlamını vermiştir. Dîvân-ı Lugâti't-Türk'te kelime *ağuj* olarak yazılmıştır fakat -z ile de telaffuz edilebileceği belirtilmiştir. (EDPT: 98a)

Hasan Eren *ağız(2)* için “yeni doğurmuş ineğin ilk sütü” anlamını vermiştir. Bunun yanı sıra Türkçeden Moğolcaya *uğurağ*, *uğuruğ* olarak geçtiğini belirtir ve Ramstedt'in aynı doğrultudaki görüşüne yer verirken (Eren, 1999, s.5), Doerfer ise Türkçe *ağuz* kelimesinin Moğolca *ağurağ* ile aynı olduğunu ve göçebe kültürüyle ilgili bir söz olduğunu belirtmiştir. (TMEN II 501: 80)

Kelime İslam öncesi kaynaklarda, Budist çevreye ait olan-olmayan metinler dahil DLT’den önce hiçbir kaynakta görülmez. Ayrıca DLT’de son ses -j olarak geçer.

Çağdaş Kıpçak: Tat. *ugız* “ağız” (TatRSI: 466), Başk. *ıwız* “ağız” (BaşkRSI: 674), Kzk. *uwız* “yavrulayan hayvanın ilk sütü” (KzkRSI: 289), Nog. *uvız* “ağız” (NogRSI: 379), KBalk. *uwuz* “ağız, kolostrum” (KBalkRSI: 689), Kum. *uvuz* “kolostrum” (KumRSI: 330), Karay.-

Bahaeddin Ögel’in bu kelime hakkındaki görüşleri şöyledir: “Eski Türkçede *ağuz*, *avuz* yeni doğuran memeli hayvanların verdikleri ilk süt için söylenen bir sözdür. Ağız sözü yalnız hayvanlar için değil, ilk ana sütü için de kullanılırdı. Paassonen’e göre Çuvaş ağzındaki *şevar* sözü bile, ses değişimleri yolu ile meydana gelmiş, Türkçe “ağız” sözünden başka bir şey değildir.” (Ögel, 1978: 9) Ancak Ögel’in görüşü Çuvaşça üzerine yeni yayımlanmış çalışmalarla genişletilmelidir.

Derleme Sözlüğünde bu kelime için “yeni doğurmuş hayvanın ilk sütü; yeni doğurmuş hayvanın sütünden yapılan bir çeşit yiyecek; yeni doğurmuş hayvanın sütünden yapılan bir tatlı, yağlı peynir; yeni doğurmuş hayvanın ilk sütüyle yapılan ekmek; yeni doğurmuş hayvanın ilk sütünden yapılan yoğurt” anlamları verilmiştir. (DS 1993: 115-116)

2. ayran “ayran” (Toparlı, 2007, s.18) **Kıpçak** TA *ayran* “ayran” 17b/1 (Toparlı, 2000: 90); TZ *ayran* “ayran” 31b/12 (Atalay, 1945: 145); BM *ayran* “kesilip koyulaşmış süt” 8/3 (Zajaczkowski, 1958: 6); GT *ayran* “ayran” 85/3 (Karamanlıoğlu, 1989: 209); DM *ayran* “ayran” 4b/4 (Toparlı, 2018: 73)

Tarihi: KökT.-, Uyg.-, DLT *ayran* “ayran” (DLT I, 120-26), Harezmi ME-, NF-, KE-, Çağ. Courteille *ayran* “kesilmiş sütün suyu” 107; LÇ *ayran* “ayran” 48L/3; Seng. *ayran* 57r/17

Clauson kelimenin kökünün ayr- (adıır-)’ dan geldiğini düşünmüştür ve kelimeye uzun ünlülü olarak *ayrān* biçiminde yer vermiştir. Bu ses değişiminin tuhaf olduğunu ve Karahanlı döneminde meydana gelmiş olduğunu ileri sürmüştür. Ayrak ve ayran olarak aynı anlama gelen iki farklı kelime olduğunu belirtmiştir. *Ayrak* ın Türkçede bilinmediğini, kelimenin Moğolca *ayirak* olduğunu ve Türkçeden ödünçleme olduğunu savunmuştur. (EDPT: 276a) Moğolca sözlükte *airag* “kırmızı, kısrak veya ineğin mayalanmış sütü” anlamında verilmiştir. (Lessing, 2003: 21)

Doefer ise kelimenin anlamını “mayalanmış (fermente olmuş) inek sütü” olarak vermiş, kelimenin kökeninin Türkçe olduğunu, Türkçeden Moğolcaya geçtiğini, sonra da Moğolcadan Türkçeye geçtiğini belirtmiştir. (TMEN II 639: 179)

Çağdaş Kıpçak: Tat. *eyren* “ayran” (TatRSI: 170), Başk. *ayran* “ekşimiş süt” (BaşkRSI: 26), Kzk. *ayran* “ayran” (KzkRSI: 9), Nog. *ayran* “ayran, ekşimiş süt”

(NogRSI: 30), KBalk. *ayran* “ayran” (KBalkRSI: 34), Kum. *ayran* “ayran” (KumRSI: 33), Karay. *ayran* “ayran” (KarayRSI: 54)

Orhan Şaik Gökyay, Radloff’un “Aus Sibirien” adlı kitabından aktararak, Altaylılarda sağılır sağılmaz kaynatılarak tulumlara doldurulan ve ekşimeye bırakılan inek sütünün *ayran* adını aldığını belirtmekte, içilme yollarını ve ayranla yapılan yemekleri anlatmaktadır. (Aksan, 2008: 127)

3. çıkıt ~ çığıt “peynir” (Toparlı, 2007: 50) **Kıpçak** TZ *çıkıt* “peynir” 11b/10, (Atalay, 1945: 162) ; TA *çığıt* “peynir” 17b/2 (Toparlı, 2000: 100)

Tarihi: KökT.-, Uyg.-, DLT-,Harezmi ME-, NF-, KE-, Çağ.-

Tuhfetü’z-Zekiyye’de bu kelime için “Türkmenler buna peynir derler” açıklaması yapılmıştır. Tarihi dönemde kelimeye rastlanmamıştır. Çağdaş Kıpçak dillerinden sadece Karayimce’de yer alır: *çığıt* “süzme peynir” (KarayRSI: 635)

Hasan Eren bu kelimenin Osetçe’den gelmiş olabileceğini başka kaynaklara dayanarak dile getirmiştir. (Eren,1999: 456)

4. göremez Fa. “süt çalınmış yoğurt, bir tür peynir” (TOPARLI 2007: 87) **Kıpçak** İH *göremez* 25 (İZBUDAK 1989: 21)

Tarihi: KökT.-, Uyg.-, DLT-,Harezmi ME-, NF-, KE-, Çağ.-

Hasan Eren bu kelime için “taze sütle ekşi sütün yoğurt biçimindeki karışımı” anlamını vermiştir. Kelimenin Farsçada *gormâst* olduğunu ve anlamının “yabani eşek sütünden yapılan taze peynir” (*gor*: yabani eşek, *mâst*: kesik ağdalanmış süt) olduğunu belirtmiştir. Türkçe göremez biçiminin ortasında görülen *e* sesinin ikincil bir ses olduğunu ve Farsça *gormast*’ın sonundaki *t*’nin Türkçede düştüğünü belirtmiştir. Türkçeden Arnavutçaya *geremes* “kesik süt” şeklinde geçmiştir. (Eren, 1999: 163)

Çağdaş Kıpçak dillerinde yer almamaktadır.

Bu sözcük, Derleme Sözlüğü’nde *gölemez* (gölmez) biçiminde yer almış olup anlamları ise “yeni doğurmuş hayvanın ilk sütü; yeni doğurmuş hayvanın ilk sütü ile yapılmış tatlı; sonbaharda hayvanlardan elde edilen koyulaşmış süt; içine ekmek doğranmış süt; yağı alınmış çiğ süt; ekşitilmiş süt; sütün içine bir çeşit ot suyu konularak yapılan yoğurt; yeni doğurmuş hayvanların sütlerine dövülmüş keçi boynuzu ve şeker katılarak yapılan bir çeşit tatlı” olarak verilmiştir.(DS 1993: 2143)

5. irimçik ~ yürümçik “peynir” (Toparlı, 2007: 333) **Kıpçak** TA *yürümçik* “peynir” 17b/2 (Toparlı, 2000: 161); TZ *irimçik* “yoğurt yapmak için kaynatılırken kesilmiş olan süt” 31b/33 (Atalay, 1945: 179)

Tarihi: KökT.-, Uyg.-, DLT-, Harezme ME-, NF-, KE-, Çağ. Courteille *irimçik* “bir çeşit peynir” 109

Çağdaş Kıpçak: Tat. *eremçek* “süzme peynir” (TatRSI: 671), Başk. *eremcek* “süzme peynir” (BaşkRSI: 685), Kzk. *irimşik* “kesilmiş sütün kaynatılması ile elde edilen bir süt ürünü” (KzkRSI: 327), Nog. *irimşik* “süzme peynir” (NogRSI: 120), KBalk.-, Kum.-, Karay. *çırımçık* “süzme peynir” (KarayRSI: 638)

Peynir manasına gelen diğer Türkçe bir sözcük ise *irimçik* deyişidir. *İrimçik* deyişi de ilk önce Mısır Memluk Türkçesinde görülmüştür. Fakat Batı Türklüğünde görülen bu deyiş henüz daha tam manası ile peynir için kullanılmamaktadır. Daha çok yoğurt yapmak için süt kaynatılırken kesilmiş olan süte bu ad verilmiştir. Halbuki Orta Asya lehçelerinde *irimçik* doğrudan doğruya peynir demektir. Bahaeddin Ögel, *irim* sözcüğünün Türkçede girdap, çevrinti manasına geldiğini ve peynirin şeklinden dolayı bu ismi alabileceğini söylemiştir. Nitekim şeklinden dolayı isim verilen başka peynirler de vardır. (Ögel, 1978: 30-31) Ancak Ögel’in görüşüne kaynaklık eden eser açık değildir.

Bu sözcük, Derleme Sözlüğü’nde *iremçik* olarak yer almış olup, anlamı “peynir” olarak verilmiştir. (DS 1993: 2548) (krş. → Mo. *örime* “scum on boiled milk, milk condensed to a hard substance by boiling it for a long time” (Lessing, s. 644a)

6. katıg ~ katık “ekmekle beraber yenilen süt yoğurt gibi şeyler” (Toparlı, 2007: 131) **Kıpçak** TZ *katık* “katık” 5a/2 (Atalay, 1945: 188); Kİ *katık* “ekmekle beraber yenilen süt yoğurt gibi şeyler” (Bu kelime Ebu Hayyan’a göre qattı kelimesinden çıkmıştır) 68 (Caferoğlu, 1931: 72); İM *katıg* “katık, yiyecek” 389a/1 (Toparlı, 1992: 548)

Tarihi: KökT.-, Uyg.-, DLT *katık* “sirke, yoğurt gibi tutmaç yemeğine katılan nesne” (DLT I, 382-11), Harezme ME-, NF-, KE-, Çağ. Seng. *katıg/katık* “çeşni” (267r/29)

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk. *sey katık* “kesilip koyulaşmış süt” (BaşkRSI: 331), Kzk. *katık* “süzme yoğurt” (KzkRSI: 165), Nog. *katık* “süt” (NogRSI: 155), KBalk. *katık* “mandıra ürünleri” (KBalkRSI: 400), Kum. *ağ katık* “mandıra ürünleri” (KumRSI: 196), Karay. *k’atık* “ekşimiş süt” (KarayRSI: 366)

7. kaymak “kaymak” (Toparlı, 2007: 134) **Kıpçak** Kİ *kaymak* “kaymak” 77 (Caferoğlu, 1931: 74); KK *kaymak* “kaymak” 70b/7 (Toparlı, 1999: 112); TZ *kaymak* “kaymak” 29a/4 (Atalay, 1945: 189); GT *kaymak* “kaymak” 155/2; 171/7 (Karamanlıoğlu, 1989: 291); DM *kaymak* “kaymak” 6b/5 (Toparlı, 2018: 90); BV *kaymak* “kaymak (çiğ k.)” 67A/16 (Ağar, 1986: 208)

Tarihi: KökT.-, Uyg. *kayak* (BT IX(I), 155; 168v22), DLT *kayak* “kaymak-yenecek” (DLT III, 167-5), Harezmi ME-, NF-, KE-, HŞ *kaymak* “kaymak” (Sulak, 2011: 303) Çağ. Seng. *kaymak* 281v/8; LÇT *kaymak* “süt üstünde olan kaymak” 226r/10; Courteille *kaymak* “sütte oluşan tabaka” 415

Clauson kelimenin kökünü **kañ-* fiiline dayandırmıştır. Bu fiile gelen *-ak* eki ile beraber kelimenin **kanak* biçimine dönüştüğünü öngörmüştür. Sonraki dönemlerde kelimenin gelişiminin **kaynak* olması gerektiğini söylemiş fakat çağdaş dillerde *kaymak* olarak yaşadığını belirtmiştir. **Kanak* kelimesinin anlamını “sütün üzerindeki deri, kaymak” olarak vermiştir. (EDPT: 636b)

Çağdaş Kıpçak: Tat. *kaymak* “kaymak” (TatRSI: 513), Başk. *kaymak* “ekşi krema” (BaşkRSI: 313), Kzk. *kaymak* “kaymak, sütün kaymağı” (KzkRSI: 155), Nog.-, KBalk.-, Kum. *kaymak* “ekşi krema” (KumRSI: 180), Karay.-

8. kere yağ ~ kere yav “tereyağ” (Toparlı, 2007: 139) **Kıpçak** TZ *kere yav* “tereyağ” 18a/9 (Atalay, 1945: 195); TA *kere yağ* “tereyağı” 17b/9 (Toparlı, 2000: 116)

Tarihi Kıpçak sahası dışında başka tarihi dönemlerde görülmemiş olup, Çağdaş Kıpçak sahasında da yaşamamaktadır.

Misalli Büyük Türkçe Sözlük’te tereyağının Farsça *kere* kelimesinden geldiği, *kere*’nin anlamı unutulduğu için sonuna yağ eklendiği, “sütten elde edilen taze yağ” anlamına geldiği ve yeşillik anlamına gelen tere ile bir bağlantısının olmadığı yazılmıştır. (Kubbealtı, 2005: 3166)

Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya’da kelime كره olarak yazılmış ve anlamına “tereyağı” denilmiştir. (Şükun, 1984: 1531)

9. kurut “bir tür peynir” (Toparlı, 2007: 164) **Kıpçak** Kİ *kurut* “bir nevi peynir” 70 (Caferoğlu, 1931: 83); TZ *kurut* “kurutulmuş yoğurt” 5a/3 (Atalay, 1945: 212); BM *kurut*, *kurud* “peynir türü” 11/6 (Zajaczkowski, 1958: 42)

Tarihi: KökT.-, Uygur. *kurut* “bir vergi türü” (Caferoğlu, 2011: 188); DLT *kurut* “keş, çökelek, yağı alınmış yoğurttan yapılan lor peyniri (DLT I, 357-2) ; KB *kurut* “peynir” (4442) ; Harezmi ME-, NF-, KE-, Çağ. Seng. *kurut* 286r/23; Courteille *kurut* “çökmüş peynir altı suyu” 428; LÇT *kurut* “süt kurusu bir nevi peynir” 230r/1

Clauson kelimenin kökünün *kurī-* olduğunu ve fiilden isim yapan *-t* eki olarak isme dönüştüğünü belirtmiş, anlamını ise “sert bir peynir türü” olarak vermiştir. (EDPT: 648a) Berta kelimenin kökünü *kuri-* olarak vermiş ve anlamı için şöyle demiştir: “siyah peynir (kuru bir peynir çeşididir)” (Berta, 1996: 274) Marcel Erdal da Clauson’la aynı görüşte olup kelimenin kökünü *kuri-*’ya dayandırmış ve anlamını “kurutulmuş kuruttan yapılan peynir” olarak vermiştir. (OTWF I: 308)

Hasan Eren kelimenin anlamını “kurutulmuş süt ürünü” olarak vermiştir ve kelimenin kökünü *kuru-*‘dan getirmiştir. Türkçeden Moğolca, Farsça gibi dillere de geçtiğini belirtmiştir. (Eren, 1999: 270)

Çağdaş Kıpçak: Tat. *korıt/kort* “kurut” (TatRSI: 617) ; Başk. *korot* “kurut” (BaşkRSI: 339) ; Kzk. *kurt* “sütten yapılan kurutulmuş sert peynir” (KzkRSI: 182), Nog. *kurt* “tuzlu süzme peynir” (NogRSI: 189) ; KBalk.- ; Kum.- ; Karay.-

Kaşgarlı’nın sözlüğünde *kurutluğ* diye bir kelime daha vardır. Açıklaması “kurutu olan kimse” olarak yapılmıştır. Bu kelimenin sıfat haline gelmesi şüphesiz ki *kurut*’u olan kimsenin aç kalmayacağı düşüncesine olan inançtan gelir.

Bugün Anadolu’da *kurut* denince akla daha çok çökelek kuruşu gelir. Aslında çökelik veya çökelek, peynir de değildir. Yağı alınmış yoğurdun kuruşudur. Pallas, Timkovski ve Radloff gibi Orta Asya’da uzun araştırma gezilerine çıkmış olan bilginler kurut deyişinin iki manaya geldiğini söylemişlerdir. Birincisi; onlara göre yağı alınmış süte de kurut deniyordu. Asıl önemli olan ikinci anlayış ise; bu deyişin savaş azığı için söylenmiş olması idi. Aslında ise bu, tam anlamı ile bir “kış azığı” demek idi. Kaşgarlı’nın açıklamalarından kurutun ne çeşit bir peynir olduğu açık olarak anlaşılamiyor. Besim Atalay ise daha çok Anadolu’dan edindiği bilgilerle keş, çökelek, yağı alınmış yoğurttan yapılan lor peyniri gibi geniş bir tercüme yapmak eğilimini göstermişti. Aslında lor peyniri ile çökelek aynı şeyler değildir. (Ögel, 1978: 33-34)

Bunun yanı sıra Kıpçakça’da kurutun bir çeşidi olarak *kara kurut* kelimesi de geçmektedir.

ğara ırut “kara peynir, bir cins kuru peynir” (Toparlı, 2007: 126) Kıpçak Kİ *ğara ırut* “siyah peynir” 70 (Caferoğlu, 1931: 70) ; BM *ğara ırut* “siyah peynir (kuru bir peynir çeşidi)” 8/4 (Zajaczkowski, 1958: 38)

Tarihi: KökT.-, Uygur.- ; Harezmi.-; Çağ. Courteille *ğara ırut* “kurumuş peynir altı suyu” 397

Clauson bu kelimenin anlamını şöyle açıklamıştır “Kurut yapılan kesilmiş suyun sütü pıhtılaşınca kadar tekrar ve tekrar kaynatılır. Tahmin edilemeyecek kadar ekşi ve kurudur. Kan basıncını düşürür” Ayrıca kelimenin eş anlamlısının *çakıltak* olduğunu fakat Senglah’dan önceki dönemde görülmediğini belirtir. (EDPT: 648b)

Kara kurut kelimesine Çağdaş Kıpçak dillerinde rastlanmamıştır.

10. lor Fa. **Kıpçak** Kİ *lor* “keçi veya koyun doğurduktan sonra üç gün zarfında onun sütünden yapılan peynir” 87 (Caferoğlu, 1931: 57) ; BV *lor* “bir bitki(?)” 64A/25 (Ağar, 1986: 233)

Tarihi Kıpçak sahası dışında başka tarihi dönemlerde görülmemiş olup, Çağdaş Kıpçak sahasında da yaşamamaktadır.

Bu kelime Farsça-Türkçe bir sözlük olan Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya'da şu şekilde geçmektedir: لور “lor dediğimiz taze, tuzsuz peynir” Bu açıklamadan sonra şu örnek verilmiştir. “Şeker ve süttten daha tatlı ve yağlısın; lor ve peynirden daha yumuşak ve nazıksın” (Şükun, 1984: 1757)

11. peynir ~ penir ~ benir ~ beynir Trm. “peynir” **Kıpçak** Kİ *bäynir* “peynir” 36 (Caferoğlu, 1931: 17) ; *pänir* “peynir” 36 (Caferoğlu, 1931: 67) ; DM *peynir* “peynir” 6b/5 (Toparlı, 2018: 102) ; KK *beynir* “peynir” 70b/2 (Toparlı, 1999: 121) ; TA *penir* “peynir” 17b/3 (Toparlı, 2000: 133) ; TZ *peynir* “peynir” 11b/11 (Atalay, 1945: 229) ; BM *päjñir* “peynir” 8/1 (Zajaczkowski, 1958: 37)

Tarihi: KökT.-, Uyg.-, DLT-, Harezmi ME-, NF-, KE-, Çağ. Courteille *penir* “peynir” 160

Çağdaş Kıpçak: Tat.-, Başk.-, Kırg.-, Kzk.-, Nog.-, KBalk.-, Kum.-, Karay. *penir* “peynir” (KarayRSI: 450)

Peññir sözcüğü aslında Türkçe bir deyiş değildir. Türkçeye Farsçadan girmiştir. İlk defa Mısır Memluklerinin Türkçe sözlükleri ile Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde görülür. Mısır'da yazılmış sözlüklerde *benir*, *penir*, *beynir* gibi Farsça formlarda da görülürler. (Ögel, 1978: 30) Peynir anlamına gelen ve Türkçe olan pek çok kelime varken, Farsça kökenli kelimenin günümüz Türkçesinde tercih edilmesi düşünülmesi gereken bir konudur.

Bu kelime Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya'da kısa bir açıklama ile verilmiştir. پیئر “peynir dediğimiz” (Şükun, 1984: 502)

12. pıslak ~ bıslak “kurutulmuş yoğurt” (Toparlı, 2007: 216) **Kıpçak** TZ *pıslak* “kurutulmuş yoğurt” 5a/3 (Atalay, 1945: 229)

Tarihi: KökT.-, Uyg.-, DLT-, Harezmi ME *bıslak* “peynir” (Poppe, 2009: 175), NF-, KE-, Çağ.-

İlk kez İbn-i Mühenna lüğatinde görülmüştür. Peynir sözcüğünü karşılayan en eski sözcüktür. İbn-i Mühenna lüğatinde kelime madde başı olarak *bıslak* biçiminde verilmiştir. Kelimenin Moğolcada da “peynir” anlamında kullanıldığı ve bu lüğatin Moğolca kısmında da yer aldığı parantez içinde belirtilmiştir. (Battal, 1934: 21)

Çağdaş Kıpçak: Tat. *pıslak* “peynir, peynir türü” (TatRSI: 170), Başk.-, Kzk.-, Nog. *pıslak* “peynir” (NogRSI: 273), KBalk. *bıslak* “peynir” (KBalkRSI: 175), Kum. *bıslak* “peynir” (KumRSI: 79), Karay. -

Bu sözcük Afyon Emirdağ ve Konya’da eski geleneklerinin büyük bir bölümünü yaşatan Karaçay aşiretinde aslına sadık kalarak peynir yerine kullanılmaktadır. (DS 1993: 670)

13. sağay ~ sağyağ ~ saru yağ ~ saryağ ~ sayag “tereyağı” (Toparlı, 2007: 227) **Kıpçak** Kİ *sağyağ* “sade yağ yani süttten çıkan yağ” 58 (Caferoğlu, 1931: 85) ; KK *şarı yağ* “tereyağı” 70b/6 (Toparlı, 1999: 121) ; RH *şaru yağ* 91a/9 ; 92a/1 ; 95b/3 ; 96a/7 ; 97a/5 (Delice, 2003: 261) ; TA *şayağ* “tereyağı” 17b/10 (Toparlı, 2000: 136) ; BM *şajay* “tereyağı” 8/6 (Zajaczkowski, 1958: 44)

Tarihi: KökT.-, Uyg. *sağ yağ* “tereyağı”(Caferoğlu, 2011: 193), DLT *sağ yağ* “sadeyağ, sağyağ” (DLT III, 154-11), Harezme ME-, NF *sağ yağ* “tereyağı” (Ata, 1998: 357), KE-, Çağ.-

Clauson *sāğ* kelimesi için ilk dönemlerde saf, katışıksız anlamına geldiğini belirtmiştir. Bu bağlamda kullanılan *sāğ yāğ* “saf, katışıksız yağ” anlamına gelmektedir. Fakat daha sonra kelime anlam değişikliğine uğramış ve “sağlıklı, salim” anlamına gelmiş; daha sonra ise şaşırtıcı bir anlam değişikliğine uğrayarak “sol olmayan, sağ” anlamına gelmiştir. (EDPT: 803a)

Çağdaş Kıpçak: Tat. *sarı may* “eritilmiş yağ” (TatRSI: 219), Başk. -, Kzk. *sarımay* “tereyağı” (KzkRSI: 400), Nog. *sarı may* “tereyağı” (NogRSI: 210), KBalk. *sarı djay* “tereyağı” (KBalkRSI: 235), Kum. *sarı may* “inek sütünden yapılan saf yağ” (KumRSI: 222), Karay. *sarı yav* “tereyağı” (KarayRSI: 214)

Sağ yağ gibi çok eski bir özlük taşıyan Türk deyişleri de Anadolu’da yaygın olarak kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinde *sarı yağ* deyimini yaygın olarak eritilmiş veya taze olarak elde edilmiş inek yağlarına denmiştir. (Ögel, 1978: 14)

14. süt “süt” (Toparlı, 2007: 246) **Kıpçak** Kİ *süt* “süt” 51 (Caferoğlu, 1931: 95) ; KK *süt* “süt” 70b/10 (Toparlı, 1991: 123) ; RH *süd* “süt” 94b7 ; 95b5 (Delice, 2003: 263) ; TA *süt* “süt” 17b/2 (Toparlı, 2000: 141) ; BM *süt*, *süd* “süt” 8/2 (Zajaczkowski, 1958: 48) ; TZ *süt* “süt” 13a/11 ; 31b/12 (Atalay, 1945: 244) ; GT *süt* “süt” 28/5 (Karamanlioğlu, 1989: 362) ; DM *süt* “süt” 4b/6 (Toparlı, 2018: 108) ; İM *süt* “süt” 105a/1 (Toparlı, 1992: 595) ; KF *süd* “süt” 101a/2 (Kuanişbayev, 2006: 181) ; BV *süt* “süt” 14A/2 ; 14B/5 ; 24A/9 ; 24A/12 ; 24B/1 ; 43B/18 ; 67B/25 ; 68B/6 (Ağar, 1986: 287) ; KFT *süd* “süt” 386b/21 (Ağar, 1989: 1063)

Tarihi: KökT.-, Uyg. *süt* “süt” (Gabain, 2007: 295), DLT *süt* “süt” (DLT III, 120-18), KB *süt* “süt” (881, 4442, 5881), Tefsir *süt* “süt” (Usta, 2002: 242), Harezme ME *süt* “süt” 54-3 (Yüce, 1988: 180), NF *süt* “süt” (Ata, 1998: 385), KE-, HŞ *süt* “süt” (Sulak 2011: 349); Çağ. Abuşka *süt* “süt” 285/2 (Atalay, 1970: 285); Courteille *süt/süd* “süt” 351; LÇ *süt* “süt” 188r/11; Abuşka *süt* “süt” 285/2

Clauson'da kelime uzun ünlülü olarak *sūt* biçiminde gösterilmiştir. Sondaki -t'nin -d olabileceği parantez içinde belirtilmiştir. (EDPT: s.798b) Moğolca *sün* ile yakınlığını belirtmişlerdir. (TMEN: s.771)

Hasan Eren'e göre Moğolca *sün*'ün, Türkçe süt biçimi ile ses ve yapı yönlerinden açıklanamaz. Bilimsel yayınlarda sondaki -t'nin çokluk eki olabileceği üzerinde durulduğunu söyler. Bu ekin Moğolca olduğunun açık bir gerçek olduğunu fakat Türkçede kullanılan süt ürünlerinin son seslerinin -t ile bitmesinin de göze çarptığını söyler. (Eren, 1999: 456; 380)

Çağdaş Kıpçak: Tat. *söt* “süt” (TatRSI: 255), Başk. *höt* “süt” (BaşkRSI: 635), Kzk. *süt* “süt” (KzkRSI: 250), Nog. *süt* “süt” (NogRSI: 316), KBalk. *syut* “süt” (KBalkRSI: 592), Kum. *syut* “süt” (KumRSI: 297), Karay. *sit/süt/syut* “süt” (KarayRSI: 476, 502)

Türkçenin en eski kaynakları incelenirken süt sözcüğüne ilk kez Uygur metinlerinde rastlanmakta, bu kaynaklardan bu yana bütün Türk lehçelerinde aynı sözcükle karşılaşılmaktadır. (yalnızca Yakutça *ūt*, Başkurtça *höt* biçimleri sesçe farklılık gösterse de, bu farklılıklar söz konusu diller için tipik özelliklerdir.) Karahanlı Türkçesinin zengin söz varlığını 11. yüzyılda bütün ayrıntılarıyla ortaya koyan Divan'da süt, değişik anlatım biçimleriyle yer almaktadır. Örneğin *süt kayaklandı* “kaymaklandı”, *süt soguldu* “çekildi”, *sütler koyuşdı* “koyulaştı”, *tatındı süt* “bol süt”, *bir sagım süt* “bir sağmada alınan süt” gibi... Divan'da geçen bir atasözü insanlara kötülük eden kimselere bile iyilikle karşılık verilmesini öğütler: *Suv içürmesge süt ber* “su içirmeyene süt ver” (Aksan, 2008: 118)

15. süzme (2) “süzülmüş yoğurt” (Toparlı, 2007: 247) **Kıpçak Kİ** *süzme* “süzülmüş yoğurt” 52 (Caferoğlu, 1931: 95) ; İM *süzme* “süzülmüş” 387a/7 (Toparlı, 1992: 595)

Tarihi: KökT.-, Uyg.-, DLT *süzme* “keş dedikleri yağsız kuru peynir, ayran süzmesi (DLT I: 433-22) Harezmi ME *süzme* “ekşimik” (Poppe, 2009: 178), NF-, KE-, Çağ.-

Clauson kelimenin kökünü *süz-* olarak vermiştir ve kelimeyi fiilden isim/sıfat olarak değerlendirmiştir. Çağdaş dillerde bu kelimenin “kurut, peynir ya da yağı alınmış süt” anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir.

Ayrıca Tuhfetü'z-Zekiyye'de bu anlamda geçen bir kelime daha vardır. Kıpçak dönemi eserlerinden sadece Tuhfetü'z-Zekiyye'de geçmiş olup ne tarihi dönem ne de modern dönemde bu kelimeyle karşılaşılmıştır. **Kıpçak TZ** *süzmeli* “süzülmüş yoğurt” 32a/1 (Atalay, 1945: 244)

Çağdaş Kıpçak: Tat. *sözme* “syuzma” (TatRSI: 250), Başk. *hözme* “ekşi süt” (BaşkRSI: 630), Kzk. *süzbe* “süzülen yoğurt, bir nevi beyaz peynir” (KzkRSI:

248), Nog. *süzbe* “süzme peynir türü” (NogRSI: 314), KBalk. *syuzme bişlak* “süzme peynir” (KBalkRSI: 589), Kum.-, Karay.-

16. turak “koyulaşmış süt” (Toparlı, 2007: 284) **Kıpçak** Kİ *turaq* “koyulaşmış süt” 62 (Caferoğlu, 1931: 107)

Tarihi: KökT.-, Uyg.-, DLT-, Harezmi-, Çağ. Courteille *turaq* “peynir” 225

Kitab-ı Mecmu-ı Tecüman-ı Türki ve Acemi ve Mugali’de bu kelime için iki farklı anlam daha verilmektedir. Bunlar “yoğurttan yapılmış baharatlı bir yemek” ve “yoğurtla yapılan bir yemek” anlamlarıdır. Houtsma kelimenin anlamını “doğranmış salatalıkla kuruttan yapılan salata” olarak vermiştir ve Türkmenlerin bu anlamda kullandıklarını söylemiştir. (Berta, 1996: 380)

Clauson kelimeyi *turuk* olarak vermiştir. Anlamını ise “bekletilmiş süt” veya “kurut” olarak kaydeder. (EDPT: 538b)

Bu kelime Çağdaş Kıpçak sahasında görülmemektedir.

17. uygan “yağı alınmış yoğurt” (Toparlı, 2007: 295) **Kıpçak** TZ *uygan* “yağı alınmış yoğurt” 31b/2 (Atalay, 1945: 272)

uyup “sulu yoğurt” (Toparlı, 2007: 296) **Kıpçak** TZ *uyup* “sulu yoğurt” 31b/12 (Atalay, 1945: 272)

Bu iki kelime başka hiçbir tarihi dönemde karşımıza çıkmamıştır. Çağdaş Kıpçak sahasında da görülmemektedir. Fakat kelimelerin kökeninin uyu-’dan geldiği aşikardır.

Sütün pişirilip ılıdıktan sonra maya katılıp bekletilmesi işlemi uyutmak olarak adlandırılmıştır. Batı, İç ve Kuzey Anadolu’da yoğurt yapmak üzere sütü mayalamak uyutmak olarak anlatılırken, sütle yapılan bir yemeğe uyutma denmektedir. (Aksan, 2008: 124)

Derleme sözlüğünde ise aynı kökten gelen ve yoğurt anlamında verilen pek çok kelime mevcuttur: “uyun, uynuk” Yine yoğurdu mayalamak anlamında da “uyutmak” kelimesine Derleme Sözlüğü’nde rastlarız. (DS: 4050-4051)

18. yağurt ~ yavurt ~ yoğurt ~ yoğurud ~ çuğrat “yoğurt” (Toparlı, 2007: 53,328) **Kıpçak** Kİ *yağurt* “yoğurt” 95 (Caferoğlu, 1931: 117) ; Kİ *çuğrat* “yoğurt” 43 (Caferoğlu, 1931: 31) ; KK *yoğurt* “yoğurt” 70b/12 (Toparlı, 1999: 131) ; RH *yoğurt* “yoğurt” 97b/1 (Delice, 2003: 274) ; TA *yağurt* “yoğurt” 17b/1 (Toparlı, 2000: 153) ; BM *jayurt* “pıhtılaştırılmış süt” 8/3 (Zajaczkowski, 1958: 23) ; TZ *yavurt* “yoğurt” 31b/13 (Atalay, 1945: 282) ; GT *yuğurt* “yoğurt” 85/2 (Karamanlıoğlu, 1989: 399) ; DM *yağurt* “yoğurt” 4b/6; 6b/7 (Toparlı, 2018: 108) ; BV *yoğurt* “yoğurt” 48A/2 (Ağar, 1986: 351) ; KFT *yoğurud* “yoğurt” 268a/24 (Ağar, 1989: 1099) ; MS *yoğurt* “yoğurt” 9b/2 (Toparlı, 1987: 103)

Tarihi: KökT.-, Uyg. *yogurt*, *yorgurd*, *yogrot* “yoğurt” (Gabain, 2007: 312)(Caferoğlu, 2011: 301), DLT *yogurt* “yoğurt” (EDPT: 905b), KB *yuğrut* “yoğurt” (4442), Harezmi ME-, NF-, KE-, Çağ.-

Divan-ı Lugatı't-Türk'te kelime madde başı olarak yer almaz ancak udış-, sütger-, udit-, kat-, koyul-, suwuk maddeleri altında örneklerde yer almıştır. (EDPT: 905b)

Clauson'da kelime *yuğrut* olarak yer almıştır. Kelimenin kökünü *yuğur-*'a dayandırır ve fiilden türemiş isim olduğunu söyler. Anlamını ise “kesilmiş süt, yoğurt” olarak vermiştir. Orta dönemde kelimenin metateze uğrayarak *yuğurt* biçimine dönüştüğünü ifade etmiştir. (EDPT: 905b)

Tezcan ise kelimenin kökünü **yog-* olarak ifade etmiştir. *Yogun* kelimesinin anlamının kalın olduğunu söyleyerek, **yog-* fiilinin de kalınlaşmak anlamına gelebileceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla yoğurt kelimesinin etimolojisini şu şekilde düşünmüştür: < **yog-ur-ut* (Erdal, 1991: 313)

Hasan Eren yoğurt kelimesinin anlamını “maya katılarak koyulaştırılmış süt” olarak vermiştir. Kelimenin kökünü *yuğur-*'a dayandırmıştır. *-t* eki ile isim olduğunu söylemiştir. Türkçe yoğurdun Rumence *urda* “yağı alınmış süttten yapılan peynir” biçimiyle birleştirilmesinin yanlış olduğunu söylemiştir. (Eren, 1999: 4555)

Çağdaş Kıpçak: Tat. *yogurt* “yoğurt” (TatEng: 24), Başk.-, Kzk.-, Nog. *yuvirt* “ekşimiş süt, kesilip koyulaşmış süt” (NogRSI: 445), KBalk.-, Kum. *yuvurt* “yoğurt, ekşimiş süt” (KumRSI: 381), Karay.-

Aksan kelimenin kökeninin *yuğur-* ile bağdaştırılmasının güç olduğunu söyler. Çünkü yoğurdun yapılışı göz önünde bulundurulduğunda yoğurma eylemiyle ilgisi yoktur. Yoğurtla ilgili en çok dil gereği, yine 11. yüzyılda Divan'da bulunur. Bu kaynakta hem yoğurdun niteliklerine hem de türlerine ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Sütü mayalayarak dinlenmeye bırakma işlemi uyutmak eylemiyle anlatılmıştır. Sulu yoğurt için *suwuk yogurt* tamlaması, yoğurdun koyulaşması için *koyulmak* eylemi kullanılmıştır. Su katarak sulandırmaya ise *sütgermek* denilmiştir. (Aksan, 2008: 123-124)

A. Ünsal'a göre, yoğurdu ilk Türklerin bulmuş olmasına rağmen uluslararası arenada sütü yoğurda dönüştüren bakterinin “*Lactobacillus bulgaricus*” adıyla anılıyor olmasında tanıtımda geç kalmamız sebebiyle kabahatimiz büyük. (Ünsal, 1997: 23) Yoğurt Avrupalıların zannı gibi Bulgar mahsulü icadı değildir. Türkler ve Doğu milletleri ile her teması gelen millet, temaslarının eskiliği nispetinde bunu yapmayı öğrenmişler ve kullanmışlardır. Türkün ana yurtta öz malı olan yoğurt için gösterilen bu misaller yoğurt tarihini ve onun Avrupaca bilinmeyen mazesini aydınlatacak kadar eski ve kıymetlidir. (Ünver, 1936: 3)

SONUÇ

Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserlerde süt ve süt ürünleri ile ilgili kelimeler incelenmiştir. Bunun sonucunda;

1. Moğolca olduğu şüpheli olan iki kelimeye (*pışlak, ayran*); üç tane Farsça kelimeye (*göremez, lor, peynir*); bir tane bir unsuru Farsça olan kelimeye (*kereyağ*); bir tane Osetçe olduğu sanılan kelimeye (*çıkıt*) rastlanmıştır. Geri kalan kelimeler Türkçedir.
2. Kelimelerin bazılarında Çağdaş Kıpçak sahalarında rastlanmıştır. Bunun dışında bu kelimeleri karşılayan başka kelimeler olduğu da tespit edilmiştir. (Kırg. *çalap* “ayran”, Kzk. *şalap* “ayran”)
3. Süt ve süt ürünlerinin kullanıldığı dönem olarak en fazla çeşitliliği içeren dönemin Kıpçak Türkçesi dönemi olduğu görülmüştür. Diğer tarihi sahalarda konuyla ilgili olarak Kıpçakça’da olduğu kadar kelime çeşitliliğine rastlanmamıştır.
4. Kelimelerin iki tanesi hapaks örneklerdir. Ne tarihi dönemde ne de modern Kıpçak döneminde bir daha görülmemiştir. Aynı kökten olduğu düşünülen örnekler Derleme Sözlüğü’nde yer almıştır. (bkz. *uygan* ve *uyup*)
5. Kelimelerden on tanesi Türkiye Türkçesinde, tarihi dönemde kullanılan anlamlarıyla yaşamaktadır. (*ağız, ayran, kaymak, kurut, lor, peynir, süt, yoğurt, süzme, kereyag/tereyag*)

KAYNAKÇA

- AĞAR, M.Emin. (1986), *Baytaratu'l-Vazih*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü
- AĞAR, M.Emin. (1989), *Kitab-u fi'l-Fıkh bi-Lisani't-Türki (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Doktora Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü
- AKSAN, Doğan. (2008), *Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü*, İstanbul: Bilgi Yayınevi
- ARAT, R.R. (1979-1985), *Kutadgu Bilig/Yusuf Has Hacib*, Ankara: TDK
- ATA, Aysu. (1997), *Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları): Dizin/Burhanoğlu Kadı Nasiruddin*, Ankara: TDK
- ATA, Aysu. (1998), *Nehcü'l-Feradis, Uştmahlarning Açuk Yolu, Dizin-Sözlük*, Ankara: TDK

- ATALAY, Besim. (1945), *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye*, Ankara: TDK
- ATALAY, Besim. (1970), *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara: Ayyıldız Matbaası
- ATALAY, Besim. (1985-1986), *Divanu Lugati't-Türk Tercümesi*, C I-V, Ankara: TDK
- AYVERDİ, İlhan. (2005), *Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C I-III, İstanbul
- BAMMATOV, Z.Z. (1969), *Kumıksko Russkiy Slovar'*, Moskva
- BASKAKOV, N.A. (1963), *Nogaysko Russkiy Slovar'*, Moskva
- BASKAKOV, N.A., S.M Szapzal, A. Zajaczkowski. (1974), *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar'*, Moskva
- (1958) *Başkirsko-Russkiy Slovar'*, Moskva
- BATTAL, Abdullah. (1934), *İbnü-Mühenna Lugati*, İstanbul: Devlet Matbaası
- BEKTAEV, Kaldıbay. (2001), *Kazaksko Russkiy Slovar'*
- BERTA, Arpad. (1996), *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakischen-Türkischen*, Wiesbaden
- BOROVKOV, A.K. (2002), *Orta Asya'da bulunmuş Kur'an tefsirinin söz varlığı (XII.-XIII. yüzyıllar)*, Çev. H.İ. Usta, Ankara: TDK
- CAFEROĞLU, Ahmet. (1931), *Abu Hayyan, Kitab al-İdrak li-lisan al-Atrak*, İstanbul
- CAFEROĞLU, Ahmet. (2011), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK
- CLAUSON, Sir Gerard. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford
- (1960) *Muhammad Mahdi Xān, A Persian Guide to the Turkish Language*, London: GMS, New Series XX
- COURTEILLE, Pavet de. (1870), *Dictionnaire Turc-oriental*, Paris
- ÇAĞBAYIR, Yaşar. (2007), *Ötüken Türkçe Sözlük*, 5c., İstanbul: Ötüken Neşriyat
- DELİCE, İbrahim. (2003), *Hulasa Okçuluk ve Atçılık*, İstanbul: Kitabevi Yayınları
- DOERFER, Gerhard. (1963-1975), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, 4c., Wiesbaden

- DS: (1993) *Türkiye 'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, XI C., Ankara: TDK
- ERDAL, Marcel. (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, C. I-II, Wiesbaden
- EREN, Hasan. (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basımevi
- GABAIN, A. Maria. (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, Ankara: TDK
- İŞİTMAN, İ.R. (1941), *Muhakemetü'l-Lugateyn/Alî Şîr Nevayî*, Ankara: TDK
- İZBUDAK, Veled. (1989), *el-İdrak Haşiyesi*, Ankara: TDK
- LESSING, F.D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük: A-N*, Çev. Günay Karaağaç, Ankara: TDK
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi. (1989), *Seyfi Sarayı, Gülistan Tercümesi*, Ankara: TDK
- KUANIŞBAYEV, Ercan. (2006), *Kitab-ı fi'l fikh (giriş-metin-dizim-tıpkıbasım)*, Doktora Tezi, Marmara Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
- ORALTAY, Hasan, N. Yüce, S. Pınar. (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
- ÖGEL, Bahaeddin. (1978), *Türk Kültür Tarihine Giriş 4*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- POPPE, Nicholas. (2009), *Mukaddimetü'l-Edeb: Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*, Çev. Mustafa Kaçalın, Ankara: TDK
- SULAK, Salih. (2011), *Kaynaklardan Ders Kitaplarına Aktarma: Kutb'un Husrev ü Şirin'inin Metin, Çeviri ve Sözlüğü*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ün. Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı
- Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhari. (1882), *Lugat-i Çağatay ve Türki-yi Osmani*, İstanbul: Mihran Matbaası
- ŞÜKÛN, Ziya. (1984), *Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya*, İstanbul: MEB Basımevi
- TENİŞEV, E.R., X.İ. Süyünç. (1989), *Karaçaevo-Balkarsko Russkiy Slovar'*, Moskva
- TOMAH, Dvuh. (2007), *Tatarsko-Russkiy Slovar'*, 2 c., Kazan
- TOPARLI, Recep. (1987), *Kitab-ı mukaddime-i Ebü'l-Leys es-Semerkandi/Ebü'l-Leys İmamülhüda Nasr b. Muhammed b. Ahmed Semerkandi*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Erzurum

- TOPARLI, Recep. (1992), *İrşadü'l-Mülük ve's-Selatin*, Ankara: TDK
- TOPARLI, Recep. (2018), *ed-Dürretü'l-mudiyye fi'l-lugati't-Türkiyye*, Ankara: TDK
- TOPARLI, Recep, S. Çöğenli, N. Yanık. (1999), *El-Kavaninü'l-külliyeye li zabti'l-lügati't-Türkiyye*, Ankara: TDK
- TOPARLI, Recep, S. Çöğenli, N. Yanık. (2000), *Kitab-ı mecmu-ı tercüman-ı Türki ve acemi ve mugali*, Ankara: TDK
- TOPARLI, Recep, H. Vural, R. Karaatlı. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK
- (1993) *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 12 c., Ankara: Ankara Üniv. Basımevi
- ÜNSAL, Artun. (1997), *Süt Uyuyunca*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- ÜNVER, Süheyl. (1936), *Türklerde Yoğurdun Eskiliği Hakkında Birkaç Kelime*, İstanbul: Tedavi Kliniği Yayınları
- YUDAHIN, K.K. (1957), *Orusça Kırgızça Sözdük*, Moskva: Kırgız CCR İlimder Akademiyası
- YÜCE, Nuri. (1988) *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara: TDK
- ZAJACZKOWSKI, A. (1958), *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'epoque de l'Etat Mamelouk, Bulgat aş-Muştaq fi lugat at-Turk wa'l-Qıfçak*, II- ere partie, Warszawa: Le nom

KISALTMALAR

Abuşka: Abuşka Lugati

BaşK: Başkurtça

BM: Kitabu Bulgatu'l-Müştak Fi Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak

BV: Baytaratu'l-Vazih

Çağ: Çağatayca

DLT: Divan-ı Lugati't-Türk

DM: Ed-Durretu'l-Mudiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye

DS: Derleme Sözlüğü

EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish

GT: Gülistan Tercümesi

- HŞ: Husrev u Şirin
İH: El-İdrak Haşiyesi
İM: İrşadu'l-Mülük ve's-Selatin
Karay: Karayca
KB: Kutadgu Bilig
KBalk: Karaçay-Balkarca
KE: Kısasu'l-Enbiya
KF: Kitab fi'l-Fıkh
KFT: Kitab Fi'l-Fıkh bi'l-Lisani't-Türki
Kırg: Kırgızca
Kİ: Kitabu'l-İdrak li-Lisani'l-Etrak
KK: El-Kavaninu'l-Külliyeye li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye
Kökt. Köktürkçe
Kum: Kumukça
Kzk: Kazakça
LÇ: Lugat-i Çağatay ve Türki-yi Osmani
ME: Mukaddimetu'l Edeb
MS: Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandi
NF: Nehcü'l-Feradis
Nog. Nogayca
RH: Kitab fi Riyazati'l-Hayl
Seng. : Senglah
TA: Kitab-ı Mecmu'-ı Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Mugali
Tat. : Tatarca
Trm.: Türkmençe
TZ: Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye
Uyg.: Uygurca